

A Vas-hegy és a Pinka-mente természeti és kultúrtörténeti értékei

A Vas-hegy és környéke természeti és kultúrtörténeti értékekben egyaránt rendkívül gazdag. A terület természeti adottságaira jellemző a viszonylag kis területen belül is tapasztalható nagy változatosság. A Pinka itt még igazi élő folyó, mely meredek, sziklás hegyoldalak között kanyarog, olykor nagyobb árvizekkel frissítve fel a sziklaormok közé préselődött ártér élővilágát. A hegy fennsíkján elegendő középhegységi erdők, főként gyertyános tölgyesek, a meredek északi letöréseken páfrányokban és mohokban gazdag sziklaerdők, a Pinka-menti öntéstalajokon ligeterdők és zombékosok díszlenek. Alig pár száz méterre ettől a hűvös-nedves, vadregényes világtól, a hegy napsütötte lankáin gyümölcsösök, rétek, szántók, szőlőcsíkok szelíd mozaikjai teszik változatossá a tájat. A vidék magában hordozza az elmúlt 8000 év emberi kultúrájának emlékeit. Az őskort, az ország egyik legnagyobb vaskori halomsíros temetője és földvárak nyomai, a középkort, egyebek mellett, Árpád-kori erődítmények és az ország egyik legrégebb bencés apátságának emlékei képviselik. Az I. világháborút követő trianoni békediktátumra a *Communitas fidelissima*, azaz a „Leghűségesebb falu” cím emlékeztet, amit hét határ menti német és horvát nemzetiségi település érdemelt ki. Az elmúlt évszázadok építkezési stílusát a Vas-hegy boronafalás és kőrakásos pincéi képviselik, ezzel adva a meg a szőlőhegy sajátos hangulatát.

TERMÉSZETI ÉRTÉKEK

A vasfüggöny közelsége miatt az élővilág kutatása csak a politikai változások után, a '90-es években indulhatott újra. Ezek a kutatások hívták fel először a figyelmet a Vas-hegy természeti értékeire, és javasolták országos védelemre. A Vas-hegy és a Pinka-mente 2006 óta Natura 2000 kategóriába tartozik, azaz része az Európai Unió ökológiai hálózatának.

Zöldpala, talkum és grafit – a Vas-hegy földtani jellemzői

A Vas-hegy-csoport – melyet a Pinka völgyét kísérő apró, változatos formájú hegyek alkotnak – geológiailag is rendkívül sokszínű. Földtani szempontból a Keleti-Alpokhoz tartozik. A Pinka is itt ered, a Wechsel délkeleti lejtőjén. Az ausztriai Királyhegy (Königsberg) dolomittömbjétől a Várhegy (Burg-stall) meredek kloritpalás sziklafalain és az Erdődy-hegy szerpentes tömegén át, a felsőcsatári zöldpaláig szinte az egész metamorfózisos kőzetfejlődés nyomon követhető. A hegycsoport legkeletibb tagja a Vas-hegy (Eisenberg), melynek csak egy része tartozik Magyarországhoz. Legmagasabb pontja, a Nagyvilágos, 376 méter.

A Vas-hegy fő tömegét alkotó metamorf kőzetek, a különböző palák, a Kőszegi-hegységéhez hasonló fejlődéstörténetet mutatnak. A zöldpala viszont Magyarországon a felszínen csak itt fordul elő. Ez lényegében egy „tektonikus ablak”. Ennek a metamorf, azaz átalakult kőzetnek egy vulkánikus eredetű, alkálibazaltos kőzetanyag lehetett a kiinduló állapota, mely a földtörténeti középidő Júra és Kréta időszakában 100-200 millió éve a Pennini-óceánnak az aljzatán keletkezett. Ez aztán az alpi metamorfózis során 28-31 millió éve több lépcsőben átalakult. Tektonikus úton került a felszínre 15-18 millió évvel ezelőtt. A tudomány Rohonci ablakként emlegeti ezeket a hegyeket, melyek geológiai szigetként emelkednek ki a harmadidőszakban keletkezett, náluk jóval fiatalabb, néhány millió éves üledékrétegekből.

A hegy magyar oldalának fő tömegét zöldpala és a csillámpala adja, de találhatunk itt talkpalát, grafitos palát, kloritpalát és szerpentint, helyenként magnetit kristályokkal. A kutatások több helyen találtak vasérc előfordulásokat. Felsőcsatár határában működött Magyarország egyetlen talkum bányája, és még ma is működik az a külszíni bánya, melyben zöldpalát (csatári kő) bányásznak. Ásványtani érdekesség, hogy a talkum bányászat során egy 4 méter hosszú és 1-1,5 méter vastag magnetit lencsét találtak, melyben a magnetit nem kristályos, hanem átítatott formában van jelen, és a vastartalma 47%.

Geomorfológiai szempontból érdekes az is, hogy a hegy vaskeresztesi oldala minden átmenet nélkül, hirtelen emelkedik ki a Pinka-menti síkságból. Északi oldalán meredek sziklafalak, sziklaormok kísérik a Pinkát, melynek sziklás medre itt jó darabon még szabályozatlan, helyenként magashegyi patak jellegzetességeit mutatja. A forrástól Körmendig, a Rába folyóba torkollásáig 88 km hosszú és átlagban 1–3 méter széles, közepes vízhozama: 5 m³/sec, nagyvízi vízhozama: 130 m³/sec.

Hunyorok és fodorkák – a növényvilág értékei

A sokféle kőzet sokféle felszínalakot hozott létre, ennek megfelelően pedig gazdag vegetációt hozott létre.

A hegy nagy részét erdeifenyővel elegyes gyertyános-tölgyesek, kisebb részben mészkerülő kocsánytalan tölgyesek borítják, déli oldalán pedig kisebb foltokban megmaradtak a molyhos tölgyvel elegyes cseres tölgyesek. A hegy gyöngyszemei a Pinka-szurdok sziklaerdői. A Pinka mentén zsombékosok, magaskórósok, égeresek és ártéri puhafás ligeterdő foltok maradtak meg. A kutatások során több mint 20 védett növényfaj került elő. Nagy jelentőségű a hegyi csipkeharaszt (*Selaginella helvetica*) előfordulása. Figyelemre méltóak továbbá a fekete fodorka (*Asplenium adiantum-nigrum*), a farkasölő sisakvirág (*Aconitum vulparia*), a tündérfürt (*Aruncus sylvestris*) nagy példányszámú populációi. A Pinka völgyében, a határtól nem messze, de már osztrák oldalon a struccpáfrány (*Matteucia struthiopteris*) szép populációja él. További említésre érdemes védett növényfajok: buglyos páfrány (*Phegopteris connectilis*), karélyos vespapáfrány (*Polystichum aculeatum*), széles pajzsika (*Dryopteris dilatata*), fecsketarjánics (*Gentiana asclepiadea*), osztrák tarsóka (*Thlaspi goesingense*), kis körtike (*Pyrola minor*), turbánliliom (*Lilium martagon*) és az agárkosbor (*Orchis morio*). A terület értékét tovább növelik olyan kevésbé ismert védett fajok, mint például a szőrös baraboly (*Chaerophyllum hirsutum*), a fiókás tyúktaréj (*Gagea spathacea*), a lila csenkesz (*Festuca amethystina*) és a tarka nádtippán (*Calamagrostis varia*) előfordulásai is. A hegy növénytani érdekességei közé sorolhatjuk a kisvirágú hunyort (*Helleborus dumetorum*), itt található ugyanis előfordulási területének legészakibb pontja, ahol még tömeges a jelenléte. A bánási sás (*Carex buekii*) itteni lelőhelye jelenleg a faj legészakibb adata a Dunántúlon. Az északi fodorka (*Asplenium septentrionale*) a Nyugat-Dunántúlon a Kőszegi-hegységben fordul még elő. Az erdei csillaghúr (*Stellaria nemorum*) hazánkban ritka, csakúgy, mint az erdei békaszem (*Omphalodes scorpioides*). Felsőcsatár közelében a Pinka mentén mindkettő előfordul. Egyik ritka vadon élő rózsafajunk a *Rosa agrestis* a talkum bánya fölött, az erdőszegélyben tenyészik.

Uhu, vizirigó, bucó és nyuszt – az állatvilág jellegzetességei

A hegy változatos élőhelyei sokszínű állatvilágnak adnak otthont. A terület gerinctelen állatvilágáról a szitakötők, valamint egyes bogár- és lepkecsaládok kivételével csak szórványos adatok vannak, de már eddig is számos különlegességet fedeztek fel a kutatók. A Pinka-völgy kiemelkedő ritkasága a

nemzetközi egyezmények által is védett erdei szitakötő (*Ophiogomphus cecilia*), a feketelábú szitakötő (*Gomphus vulgatissimus*) és a négypúpú karmosbogár (*Macronychus quadrituberculatus*). A rétek és mozaikos művelt területek lepke- és pókfaunája ígéretes. Az erdők ritka futóbogaraknak adnak otthont, és alkonyatkor még gyakran láthatjuk a nagy szarvasbogár (*Lucanus cervus*) repülő, életerős példányait. A kardoslepke (*Iphiclidides podalirius*), a villásfarkú lepke (*Dicranura vinula*) és a nagy színjátszó lepke (*Apatura iris*) is többször szem elé kerül. Az utóbbi évtized kutatásai során 46 talajlakó pókfaj jelenlétét mutatták ki a területen, melyek között több ritka, állatföldrajzi szempontból figyelmet érdemlő faj is előkerült.

A Pinkában és mellékvizeiben 36 halfaj jelenléte bizonyítható. A Pinka helyenként magashegyi patak jellegét ölti. Gyors sodrású vizében számos ritkaság él. Ezek közül kiemelkedik az Európai Unió vörös listáján szereplő dunai ingola (*Eudontomyzon mariae*). Európai jelentőségűek a Habitat Directive függelékében szereplő fajok: a balin (*Aspius aspius*), a márna (*Barbus barbus*), a halványfoltú küllő (*Gobio albipinnatus*) és a homoki küllő (*Gobio kessleri*). Nemzetközi jelentőségűek még a szivárványos ökle (*Rhodeus sericeus amarus*), a vágócsík (*Cobitis elongatoides*), a kútfürő csík (*Sabanejewia aurata*), a selymes durbincs (*Gymnocephalus schraetser*), a magyar bucó (*Zingel zingel*) és a német bucó (*Zingel streber*). Védett a kurta baing (*Leucaspis delineatus*), a sujtásos kűsz (*Alburnoides bipunctatus*) és a kövicsík (*Barbatula barbatula*).

A Vas-hegyen és közvetlen környékén összesen 8 kétéltű és 4 hüllőfaj él, mindegyikük védett. Előfordul a gyepi béka (*Rana temporaria*), a pettyes göte (*Lissotriton vulgaris*), a vöröshátú ürgegyík (*Lacerta agilis* var. *rubra*) és a rézsikló (*Coronella austriaca*). Érdekes a foltos szalamandra (*Salamandra salamandra*) és a sárgahasú unka (*Bombina variegata*) hiánya.

A Pinka mint élővíz, a zárt lomberdők, a fenyők jelenléte, a gyümölcsösökkel, bokrosokkal, apró kaszálórétekekkel jellemezhető nyíltabb területek sokszínű madárvilágnak adnak otthont. A területen fellelhető 124 madárfajból 66 költ is itt, illetve még 17 faj költése valószínűsíthető. A Pinkához kötődő megfigyelhető madárfajok közül kiemelkedik a fokozottan védett vízirigó (*Cinclus cinclus*), a nagy kócsag (*Egretta alba*), de rendszeresen táplálkozik itt a fekete gólya (*Ciconia nigra*) is. Gyakran láthatjuk a hegyi billegetőt (*Motacilla cinerea*), de a jégmadár (*Alcedo atthis*) példányai is szemünk elé kerülhetnek. Rendszeresen költ a környéken az uhu (*Bubo bubo*), a darázsölyv (*Pernis apivorus*), a macskabagoly (*Strix aluco*), a holló (*Corvus corax*), a búbos banka (*Upupa epops*), a berki tücsökmadár (*Locustella fluviatilis*), a fehér gólya (*Ciconia ciconia*), a kerti rozsdafarkú (*Phoenicurus phoenicurus*), valamint különböző cinege- és fakopáncsfajok. Átvonulóként, kóborlóként rendszeresen látható itt a gyurgyalag (*Merops apiaster*) és a kabasólyom (*Falco subbuteo*).

A hegyen és környékén eddig 29 emlősfaj előfordulását sikerült kimutatni. Ezek közül a vidra (*Lutra lutra*) fokozottan védett. Említésre méltó még az eurázsiai hód (*Castor fiber*), a hermelin (*Mustela erminea*), a nyuszt (*Martes martes*), a mogyorós pele (*Muscardinus avellanarius*) és a sűrke hosszúfűlű-denevér (*Plecotus austriacus*).

KULTÚRTÖRTÉNETI ÉRTEKEK

Több mint 8000 éve lakják emberek az Írottkő és Vas-hegy közötti termékeny völgyet. A környék régészeti kutatottsága azonban mind a magyar, mind pedig az osztrák oldalon elmaradt a tágabb térség átlagos feltártságához képest. Mindig is periférikus helyzetben volt a kutatás fősodrához képest, de a rendszerváltást megelőző évtizedek vasfüggönyös időszakában a határsávi elzártság szinte teljesen kizárta a régészeti feltárásokat.

Zöldpala balták, halomsírok és földvárak – a kőkor emlékei

A térség az őskor óta Közép-Európa egyik fontos kultúrtája, az itt található fontos nyersanyagok (kő, vas) és az itt húzódó közlekedő és kereskedelmi utak miatt is. Az őskor kőeszközeinek legszebbjei a Badersdorf közeléből származó szarukőből (gabbró) készültek. Az újkőkortól élő bányahely volt Felsőcsatáron is. Az innen származó csiszolt zöldpala balták akkoriban nagy értéket képviselhettek, mert egészen távoli területekre, például Békés és Baranya megyei településekre is eljutottak. A kora vaskori és kelta fazekasok valószínűleg használták a környéken előforduló grafitos palát mint adalékanyagot, ezzel fokozták az edények tűzállóságát. A fontos közlekedési utakat, hegyi átjárókat itt is erődítmények vigyázták.

A vasvidék – kelet és nyugat határán

A régészeti leletek tanúsága szerint az egykori Órvidék, vagyis a történelmi Sopron és Vas vármegye nyugati részén (ma Közép- és Dél-Burgenland) a vashányászat és vaskohászat folyamatosan kimutatható a kora vaskortól (Hallstatt kultúra) a késő vaskoron (La Tène kultúra, azaz kelták) át a középkorig. Ez a régió a kő és vashányáival a római korban Savaria territóriumához tartozott. Az Árpád-korban a nyugat-magyarországi, úgynevezett vasvidék fontos része volt, melynek igazgatási központja Vasvár lehetett, de vannak olyan vélekedések, hogy ez a vármegyei központ korábban Óvár (Pinkaóvár, a mai Burg) volt. Az egykori vaskitermelésről tanúskodik a tágabb térségben így a felsőpulyai medencében több ezer ércfeltárási akna maradványa, de számos salakterület is.

A térség jelentőségét fokozták a közelben haladó kereskedelmi és hadi utak. A legismertebb az északi és déli területeket összekötő Borostyánkő út, mely nem messze innen keletre haladt. Ugyanakkor hasonló fontosságúak a nyugatról érkező patakok medrét kísérő utak, melyek a kelet-nyugati hatásokat is lehetővé tették. Az újkőkortól a neolitikumban nyugati irányú terjedésének egyik útja a Pinka völgyében vezetett. A metallikum, azaz a réz- és bronzkor időszakában a nyugat-keleti irányú kölcsönös hatásokban és kapcsolatokban is szerepet játszott a patakhoz kapcsolódó közlekedőút.

A térség egyik legfontosabb, egyben Közép-Európa egyik legnagyobb föld-faszerkezetes sáncokból épült erődítménye Óvár (a mai Burg) közelében állt. Ez a Pinka fölé magasodó vár még az Árpád-korban is a gyepű fontos része volt. Ekkor erősítették meg kőfalakkal. Ezzel az erődítménnyel csaknem szemben a Pinka jobb partján magasodó hegyormon is egy kisebb erődítmény nyomait sejtik a régészek.

Halomsírok és földvárak – az ősi Pannonia emlékei

A Vas-hegy és környéke tehát ősidők óta lakott terület. Az újkőkori (kr.e 5500 körül) ún. vonaldíszes kultúra számos emléke került elő a környékről, így Hannersdorf (Sámfalva), Schandorf

(Csém), Woppendorf (Várújfalu), Eisenberg (Vashegy) határából. A térség vélhetően a kora vaskortól (kr.e 800 körül) élte virágkorát. Az egykori gazdagság nyomait ma a Pinka menti halomsírok őrzik. A kora vaskori (Hallstatt kultúra) és római kori sírmezők több csoportban találhatóak főként Schandorf, Woppendorf, Felsőcsatár és Vaskeresztes határában. A legnagyobb számú sírhalom (204 db) a csémi erdőben bújlik meg. A több száz halomból 72 darab található Felsőcsatár közelében, az ún. Világosi erdőben. A magyar oldalon található sírhalmok közül mindössze kettő régészeti feltárása történt meg. A vaskeresztesi Diófás-dűlőben Fekete Mária végzett ásatást 1978–79-ben. A Kr. e. 7. századból származó sírokból lovas harcos előkelőségek maradványai és eszközei kerültek elő. A halottakat az ünnepi viseletükben máglyán elégették. A halott hamvait agyagedényekkel, a túlvilágra szánt étellel és itallal, valamint fegyverekkel, szerszámokkal és ékszerekkel együtt helyezték el a sírkamrában. Az „ittmaradók” a kamrák fölé hetekig tartó munkával kövekből és földből halmot készítettek, ezzel is emléket állítva az elhunytak. A legkisebb halmok néhány méter átmérőjűek, de akadnak 20–30 méteres síremlékek is szobányi sírkamrával.

Magyarkeresztes neve (Magyarkeresztes és Németkeresztes egyesítésével 1929-ben jött létre a mai Vaskeresztes), már az 1910-ben itt talált kora vaskori (Hallstatt) kincsleletének köszönhetően, régóta ismert a régészeti körökben. Az innen előkerült, kacska és nap motívumokkal díszített bordázott bronzvödör (cista) a korabeli hitvilág megismerésének fontos tárgyi emléke. Ebbe helyezték a többi tárgyat, tokos baltát, nyak- és karpereceket, fibulát, lemezékszereket.

Ötszáz éve pusztult el a monostor

Az őskori emlékeken kívül a környék településeiről számos római kori és Árpád-kori régészeti lelet került elő. Egyebek mellett Nardán Árpád-kori erődítmény nyomai láthatóak. Pornóapátiban található a térség legjelentősebb középkori emléke is, a Ják nembéli Csépán bán által alapított Boldogságos Szűz és Szent Margit tiszteletére szentelt bencés apátság, mely korán a ciszterci rendhez került. A török 1532. évi hadjárata során elpusztult. Az apátság épületeit az évszázadok során többször újjáépítették és sokszor cserélt gazdát de létezése a XVIII. század végéig folyamatosnak volt tekinthető. Az egykori kolostor maradványai ma a település mellett az Ómajor területén találhatóak. Jelentőségét az adja, hogy a jáki apátságnál is korábban (1219 előtti) alapították.

Amikor újra magyar nemzeti zászlódszbe öltöztek a német és horvát falvak

A táj (a Vas-hegy-csoport) összeköti a határ két oldalán található településeket. Ezeket a falvakat három nép, a magyar, a német és a horvát lakja. A politikai történések azonban többször is éket vertek a települések közé. A térséget jelentős mértékben érintette az I. világháború, illetve az azt követő nagyhatalmi osztozkodás. Vas vármegye nyugati fele, az Örvidek, Burgenland néven Ausztria része lett.

„A Magyarországra rákényszerített trianoni békeszerződés 1920-ban Ausztriához csatolt kilenc szomszédos Pinka-menti horvát és német anyanyelvű községet: Nagy- és Kisnardát, Alsó- és Felsőcsatárt, Magyar- és Németkeresztest, Horvátlövőt Pornóapátit, valamint Szentpéterfát és a Kőszeg-hegyaljai, ekkor még Sopronvármegyéhez tartozó Ólmódot. E falvak, többségében horvát és német anyanyelvű lakossága mindent elkövetett a békeszerződés megváltoztatása érdekében. Vissza akartak térni magyar szülőhazájukba és mindvégig állhatatosan hittek is a győzelmükben. Szabadságszeretetük és határtalan kitartásuk meghozta jutalmát. Előbb nyolc, majd még két községet vissza-

ítéltek Magyarországnak. 1923. január tizedikén, a tél derekán, Nagynardától Pornóapátiig magyar nemzeti zászlódíszbe öltöztek a falvak és ismét felhangzottak a Himnusz és a Szózat hangjai. Majd 1923. március 8-án Ólmod, és egy nappal később március 9-től Szentpéterfa népének lett újra Magyarország a hazája.” (Idézet Fülöp Orsolya, Pornóapáti község polgármestere által 2021. június 4-én, a Nemzeti összetartozás napján, a megújított trianoni emlékmű és országzászló átadó ünnepségén elmondott beszédéből.)

A magyar Országgyűlés 2013-ban törvényben állított emléket a leghűségesebb falvaknak és ki- mondta, hogy a határ menti települések (Felsőcsatár, Horvátlövő, Narda, Ólmod, Pornóapáti, Szentpéterfa, Vaskeresztes) a *Communitas fidelissima*, azaz a leghűségesebb falu cím viselésére jogosultak.

Rozmaring és papírvirág a legények kalapjára, májusfa a lányos házak elé

Az utóbbi 60-80 év emlékei is megtalálhatóak a hegyen. A sziklaormokon a második világháborús lövészárkok, másutt az egykori vasfüggöny emlékei lelhetők fel, melyet ma már egy magánmúzeum is bemutat. A terület jelentőségét a közelmúlt építészeti stílusát őrző felsőcsatári és vaskeresztesi borpincék is hangsúlyozzák. Több érdekes szokás ma is él a környéken. Felsőcsatáron három napig ünneplik a farsangot. Vasárnap bállal kezdik, és húshagyó kedden horvát szokás szerint rozmaringolással fejezik be a mulatozást. A májusfaállítás is élő hagyomány. Volt olyan év, hogy tucatnál is több felszalagozott fenyő állt a lányos házak előtt.